
Mıradowa, G. (2020). Kuş İsimlerinin Sözcük ve Anlamsal Özellikleri Üzerine Bir İnceleme. *Folklor Akademi Dergisi*. Cilt:3, Sayı:3, 551 – 559.

Makale Bilgisi / Article Info

Geliş / Recieved: 30.10.2020

Kabul / Accepted: 08.12.2020

Araştırma Makalesi/Research Article

KUŞ İSİMLERİNİN SÖZCÜK VE ANLAMSAL ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME*

Gurbangül MIRADOWA**

Öz

Türkmencede kuşların adlarını ifade eden kavramlardan kaynaklanan isimler ve kümes hayvanları ile ilgili kelime serveti temel özelliklerine göre sınıflara ayrılır. Bu kelimelerin teşekkülü, bazı kuşların dinsel inançlarla ilişkilendirilmesi, eski kökleri ve kökenleri her zaman dilbilimcilerin dikkatinin merkezinde olmuştur. Türkmençe üzerine yapılan dilbilimi incelemelerinde kümes hayvanları ile alakalı kelime dağarcığının sözcüksel, anlamsal, etimolojik ve gramatik çözümlemelere tam anlamıyla yer verilmediği bilinmektedir.

Modern Türkmen dilinde kullanılan kuş isimlerinin kökeni dikkat çeken meselelerden biridir. Kuşların yaşam alanlarına göre isimlendirildiği durumlar vardır. Eski zamanlarda bir kuş, bir Türkmen boyunun totemiydi. Oğuz Kağan'ın oğulları ve torunları hakkındaki bilgiler bunun açık bir kanıtıdır. Türkmenler, insanın ruhunun ölümden sonra uçup giden ve asla ölmeyen bir kuşa dönüştüğüne inanır. Yazılı kaynaklarda kümes hayvanı yetiştiriciliği, şahin ve kuş avcılığı ile ilgili oldukça önemli bilgiler muhafaza edilmiştir. Bu durum, Türkmençe'de kuşlarla ilişkili birçok kelimenin oluşmasına ve kelime servetinin artmasına yol açmıştır.

Anlamsal olarak isimler farklı kavramları ifade eder. Bu yazıda, kuşların adlarını karşılayan isimlerin sözcüksel ve anlamsal özellikleri üzerinde durmak istiyoruz.

Anahtar Kelimeler: İsimler, Sözcüksel, anlamsal, Türkmen dili, kuş isimleri.

* "Guş Atlarynyň Leksika-Semantik Aýratylyklary"

** Dr. Aşgabat-Türkmenistan İlimler Akademiyası, Döwletmammet Azadı Türkmen Ulusal Dünya Dilleri Enstitüsü, miradovagurbangul@gmail.com, 0000-0001-8617-2716

A REVIEW ON THE LEXICAL AND SEMANTIC FEATURES OF BIRD NAMES

Abstract

In the Turkmen language, nouns originated on the base of the notion denoting the names of birds and poultry keeping vocabulary fall into classes according to their main features. The formation of these words, the association of some birds with the religious believes, their ancient roots and their origin are always in the center of the attention of the linguists. It is known that the problem of the lexical, semantic, etymological and grammatical analysis of the poultry keeping vocabulary has not been completely studied in the Turkmen linguistics.

The origin of the names of the birds used in the modern Turkmen language is one of the interesting problems. There are occasions when birds were named according to their habitats. In the ancient times, a bird was a totem of one Turkmen tribes. The information about the sons and grandsons of Oghuz Khan is a bright evidence of this. Turkmen people believe that after the death the spirit of the man turns into a bird, which flies away and never dies. Much reliable information about poultry keeping, falcons and bird hunting has been preserved in the written sources. Therefore, it has led to the formation of many words associated with birds in the Turkmen language and the stock of the vocabulary.

Semantically, nouns express different notions. In this article, we would like to dwell on the lexical and semantic peculiarities of the nouns denoting the names of birds.

Keywords: Nouns, Lexical, semantic, Turkmen language, names of the birds.

Giriş

Türkmen diliniň grammatikasynda atlar iň uly söz toparlarynyň biri hasaplanyp, olaryň leksik düzümi emele getirmekte aýratyn hyzmaty bardyr. Başgaça aýdylanda, dildäki sözleriň aglabasy at söz toparyna degişlidir.

Grammatikada atlaryň leksika-semantik aýratynlyklary beýleki söz toparlaryndan tapawutlanýar. Olar tebigatdaky, jemgyýetdäki zat, düşünje, ýagdaý, halat, hadysa we beýleki zatlaryň, düşünjeleriň atlaryny aňladýar.

Atlaryň many ulgamyna, esasan, düşünje aňlatmak mahsusdyr. At kategoriýasyna degişli sözlere anyklyk, täklik, umumylyk, jemleýjilik, köplük we ş. m. aňlatmak degişlidir. Umuman, atlaryň kategoriýa manysy – bu söz toparyna degişli bolan sözleriň hemmesine häsiýetli (hemmesi üçin umumy bolan) leksika-grammatik many bolup durýar.

Atlar **onomastik** (adam atlaryny), **toponimik** (ýer-ýurt atlaryny), **oronimik** (daglaryň, jülgeleriň...) **seleonimik** (gowaklaryň, ýerasty geçelgeleriň...) **drimonimik** (tokaýlaryň, jeňňelleriň...), **gidronimik** (umman, deňiz...) we ş. m. düşünjeleriň atlaryny dilde şöhlendirmäge hyzmat edýär.

Many taýyndan atlaryň aňladýan düşünjeleri köp dürlüdür. Biz şu makalada olaryň bir görnüşi bolan guş atlarynyň leksika-semantik aýratynlyklary hakynda gürrüň etmek isleýäris.

Türkmen dilindki guşlar we guşçulyk bilen baglanyşykly düşünjeler esasynda dörän atlar, olaryň esasy alamtalary boýunça toparlara bölünýärler. Şeýle sözleriň ýasalyşy, şeýle hem, guşlaryň dini düşünjeler bilen baglanyşygy, olaryň gadymy kökleri, gelip çykyşy baradaky meseleler köp ýyllaryň dowamynda dilçi alymlaryň üns merkezinde. Munuň bilen baglanyşykly leksikanyň, hususan-da, hünärmentçilik leksikasynyň bir pudagy hökmünde guşçulyk leksikasyna degişli sözleriň leksika-semantik, etimologik we grammatik derňewiniň türkmen dil biliminde doly öwrenilmedik meselesi hökmünde galýandygy mälimdir.

Häzirki zaman türkmen dilinde ulanylýan guş atlarynyň döreyşi, atlandyrylyşy gyzykly meseleleriň biridir. Guşlaryň mesgen tutan ýerlerine görä atlandyrylýan ýagdaýlary bardyr. Gadymy döwürlerde türkmen

taýpalarynyň bir toparynyň totemi guş bilen baglanyşykly bolupdyr. Muny Oguz hanyň ogullary, agtyklary bilen baglanyşykly maglumatlar hem tassyklaýar. Türkmen halkynda adam bu dünýeden ötenden soňra, onuň “ruhy guş bolup, uçup gidýär, ölmeyär” diýen ynanç hem bolupdyr. Guşçulyk, elguşlar, guş awlamak bilen baglanyşykly örän köp ygtybarly maglumatlar dilimiziň taryhyna degişli ýazuwly çeşmelerde saklanyp galyndy. Bu bolsa türkmen dilinde, onuň sözlük gorunda guşlar bilen baglanyşykly köp sözleriň döremegine getiripdir.

Guşlaryň daş keşbi ýa-da çykarýan sesleri bilen baglanyşykly emele gelen sözler türkmen diliniň sözlük düzümünde uly gatlagy düzýär. Olar uzak taryhy döwrüň dowamynda adamlaryň janly tebigaty synlamagy, şol esasda hem guşlara, haýwanlara, mör-möjeklere at bermeginiň netijesinde döräpdir. Bu pikiri alym A. Z. Fatyhowanyň “К вопросу о принципах номинации” atly işinde “Zatlaryň atlarynda adamyň duýgulary, kabul edişi we oňa gündelik tejribede hem amalda düşünişi ýaşaýar” [14, 125 s.] diýmegi hem tassyklaýar.

Türkmen dilindäki guş atlarynyň emele gelşinde-de adamlaryň olara bolan garaýyşlary, düşüňjeleri, olar bilen durmuşdaky ýa-da tebigatdaky aragatnaşyklary esasy orun tutupdyr we dilde öz beýanyny tapypdyr. Guş atlary we onuň bilen baglanyşykly sözler birnäçe ýörelgelere eýerilip, ýagny guşlaryň ýaşaýan ýerine, çykarýan sesine, reňkine, hereketlerine, başga bir zada meňzeşligine, dürli hüý-häsiýetlerine görä atlandyrylypdyr. Guş atlarynyň döremegi olaryň ýaşaýan ýerindäki adamlaryň ulanýan diline, diliň fono-morfologik, söz ýasalýş aýratynlyklaryna hem baglydyr. Şol bir guşuň ady dürli dillerde (hatda garyndaş dillerde-de) şol diliň içki mümkinçiligine görä dürli hili atlandyrylypdyr. Tersine, köp sanly türki dillerde şol bir guş atlarynyň meňzeşligine (ses özgermesiniň başdan geçiren görnüşde) göz ýetirmek bolýar.

Türki diller biziň eýýamymyzyň başynda günbatar we gündogar hun şahasy diýen iki dil toparyna bölünýär. Türkmen diliniň türki dilleriň günortagünbatar oguz toparyna degişlidigine görä, türkmen diline garyndaş bolan azerbaýjan, türk, gagauz, balkan türkleriniň, krym tatarlarynyň dillerinde duş gelyän guş atlarynyň umumy boljakdygy tebigy ýagdaýdyr. Galyberse-de, türki dilleriň günbatar hun şahasyna girýän beýleki türki diller: garagalpak, gazak, başgyrt, uýgur, özbek... dilleriniň leksikasynda hem käbir fonetik

özgerişe sezewar bolan guş atlary şol bir görnüşde ulanylýar. Muny “ikatýok” sözüniň türk dilinde *guguk*, azerbaýjan dilinde *gugu*, uýgur dilinde *käkkik*, tatar, başgyrt dillerinde *käkik/küki*, gazak dilinde *kökek*, gyrgyz dilinde *kükük*, özbek dilinde *käkkü* görnüşinde ulanylyşynyň mysalynda hem görmek bolýar. «Hüýpüpik» sözi hem şeýle sözlere degişlidir. Bu söz garagalpak dilinde *öpepek/öpepiş*, özbek dilinde *popişek*, nogaý dilinde *pöper*, gyrgyz dilinde *üpüp*, tuwa dilinde *impik*, azerbaýjan dilinde *hophop*, gazak dilinde *üdüd* görnüşinde ulanylýar.

Umumytürki diliň guşçulyk leksikasyny düzýän guş atlarynyň meňzeş ulanylmagy ýaly ýagdaý häzirki türki dilleriň hemmesiniň bir kökden gaýdyandygyna, leksikasynyň umumydygyna şaýatlyk edýär. Türki dillerdäki guşçulyk leksikasyna degişli umumytürki asyl sözler, bir tarapdan, bölünişen dilleriň esasy sözlük goruny düzüp, garyndaş dilleriň sözlük düzümünde meňzeşlik emele getirse, beýleki tarapdan, ol meňzeşlik garyndaş dilleriň genetik birligini subut edýär. Bu bolsa guşçulyk leksikasy boýunça giňişleýin, düýpli ylmy-barlag, degşirme derňewleriniň alnyp barylmaladygyny görkezýär.

Türkmen diliniň guşçulyk leksikasynyň özenini dürli ýazuw ýadygärliklerinde saklanyp galan we fonetik özgermäni hasaba almasaň, biziň günlerimize çenli üýtgedilmän diýen ýaly gelip ýeten umumytürki sözler tutýar. Mysal üçin, *kekälik/keklik* “käkilik”, *laçyn, karga* “garga”, *kargılaç/karligaç* “garlawaç”, *kaşgalak* “kaşgyldak”, *kaz* “gaz”, *kuş* “guş”, *ödiräk/ördäk* “ördek”, *şoňkur/şoňkar* “şuňkar”, *takagu/takigu/taguk* “towuk”, *turna* “durna”, *ular* we beýlekiler [9].

Gadymy ýazuw ýadygärliklerinde saklanyp galan umumytürki guş atlarynyň bir bölegi häzirki zaman türkmen dilinde ulanylyşdan galyp, arhaizmeleşipdir (mysal üçin, *çafly* [چافلى], *çagry* [چغري، چغرى، چغرى]) “laçyn”, *erke* [ايرك] “ördek”, *garawaş* [قارواش] “bürgüt, şuňkar” *haffaş* [خفاش:ش] “ýarganat” [11]), belli bir bölegi bolsa aýry-aýry şiwepleşiklerinde öz ornuny tapypdyr: *çubçuk* [چوبچوق], *çymjyk* “serçe” *bülbül* „bilbil”, *gargylaç* [gargyla:ç] [قارغلاج] *garlagaş* [garlaga:ش] [قارلاغاش] *garlagaç* [garlagu:ç] [قارلاغوج] “garlawaç”, *hüdhüd* [هدهد] “hüýpüypik” [7].

Öwrenilýän sözleriň gelip çykyşy boýunça seljermesinden görnüşine görä, guş atlarynyň aglabasy gadymy türki sözler bolup, gelip çykyşy häzirki

döwürde ulanylýan guş atlaryndan tapawutlylykda, ses meňzetmeleri esasynda döräpdir.

Dürli dillerdäki birnäçe guş atlarynyň guşlaryň çykarýan seslerine meňzetmek esasynda dörändigi bellidir. Muňa türkmen dilindeden hem mysallary tapmak kyn däl: *jokjoky, jikjiki, hüýpüpik* we beýleki birnäçe guşlar çykarýan seslerine laýyk atlandyrylýarlar.

Guş atlaryny aňladýan sözleriň köküniň ses meňzetmelerinden emele gelşi hem bardyr. Ol şeýledir: kökünüň beýleki belli bir semantik baglanyşygy bolan ses meňzetmelerde bolmagy. Munda türki dillerde ses meňzetmeleriniň köpmanylylygy bilen tapawutlanýandygy, şonuň netijesinde bolsa şol bir ses meňzetmesiniň dürli manylarynyň bardygy nazara alyndy [3]. Mysal üçin, türkmen dilinde doňzuň çykarýan sesi “*hork*”, garagalpak dilinde “*kurk*”; türkmen dilinde gazyň, garganyň çykarýan sesi “*gak* [ga:k]”, özbek dilinde “*kak* [ka:k]”; türkmen dilinde towugyň çykarýan sesi “*käke*”, gyrgyz dilinde “*kuki*” ses meňzetmesidir.

1. Guş adyny aňladýan ses meňzetmeleriniň kökünde çekimsiz sesler esasy birlik hasaplanýar. Sebäbi türki dillerde birmeňzeş ses hadysalarynyň düzümindäki diňe çekimli sesi bilen tapawutlanýan ses hadysasynyň dürli öwüşginlerine eýe bolan iki, käte üç wariantda berilýän halatlary az däl. Mysal üçin, gazak dilinde *sak-sak* güýçli gülkä meňzetme, *syk-syk*- asuda gülkä meňzetme; *şanık* – çasly sese, *şyňk* – aram sese, *şiňk* – inçe jygylda meňzetme we ş. m.

2. Guş atlaryny emele getirýän ses meňzetmeleriniň garyndaş däl diller bilen meňzeşliginiň bolmagy. Ses meňzetmeleri adamyň eşidiş agzalary tarapyndan kabul edýän tebigy sesleri takmyny berip bilýän bolsalar-da, her bir dilde beýleki dillerdäki sözlere şekil taýdan gabat gelmeýän fonetik gurluşy we şekili bardygyna garamazdan, birnäçe ýagdaýlarda diňe bir garyndaş dillerde däl-de, eýsem, garyndaş däl dillerde hem meňzeşligiň bardyr. Mysal üçin, *ikatýogyň* dünýäniň dürli dillerinde atlandyrylyşyny görkezmek bolar: inlisçe *cuckoo*, ermeniçe *käki*, burýatça *kuhy*, latynça, osetinçe *gakkuk, gakkok, guguk*, rusça *kukuška*, latynça *kukulus* we ş.m.

Türkmen diliniň ses meňzetmeleri esasynda dörän guş atlaryny iki topara bölmek bolar.

I. Muňa guşlaryň saýraýşy, çykarýan sesleri bilen baglanyşykly guş

atlary degişli bolup, olary şekilleri boýunça aşakdaky ýaly görnüşlere bölmek bolar:

1. Aňladylýan sesiň uzynlygyny we joşgunlylygyny berýän ses meňzetmeleriniň gaýtalanmagy esasynda ýasalan guş atlary.

Kontekste baglylykda şeýle gaýtalanmalar ses meňzetmeleriniň hyzmatyny-da, atlaryň—guş atlarynyň hyzmatyny-da ýerine ýetirip biler. Şeýle atlaryň birnäçesi özbaşdak ulanylýan ses meňzetmeleri görnüşinde häzirki zaman türkmen dilinde saklanmandyr. Muňa garamazdan, olaryň birnäçesi beýleki türki dillerde, birnäçesi häzirki zaman türkmen dilinde bar bolan ýasama işlikleriň, ýasama isimleriň düzüminde duş gelýär.

1. *Jikjiki jik-jik*—saýramak ses meňzetmesiniň esasynda dörändigi lingwistik edebiyatlarda görkezilýär [13]. *Saksak sakyr-sukur* ses meňzetmesiniň esasynda döräp, ol ýañramak, *düşnüksiz sözlemek* diýen manylary berýär. Bu guşuň ady *suk/syç iki* görnüşde häzirki zaman başgyrt diliniň käbir dialektlerinde duş gelýär. Onuň adynyň döreýşi bilen bagly rowaýat kysymly maglumat başgyrt diliniň guşçulyk leksikasy boýunça ýörite işlän alym E. F. Işberdiniň monografiýasynda berilýär. Alymyň ýazyşyna görä, bir enäniň Sak we Syk atly ogullary bolýar. Oglanlar häli-şindi ejeleriniň diýenini etmän, öz isleglerine görä hereket edip ýörýärler. Ene elmydama ogullaryny howpdan-hatardan, beladan goramak üçin “eýle etmän”, “beýle etmän” diýip sargyt edýär. Emma Sak we Syk enelerine her gezek hem gulak asman, ýene-de öz diýenlerini edýärler. Ene ogullaryndan närazy bolup, nägileligini bildirýär. Enäniň aýdanyny-diýenini etmedik Sak we Syk guşa öwrülýärler we asmana uçup gidýärler [10]. O. Bogdanowyň Özbekistanyň haýwanat dünýäsi barada ýazan işinde hem ýokarky rowaýata meňzeşräk maglumat berlip, bu guşuň ady *sak-sak* ýa-da *sog-sog* ses meňzetmesinden emele gelendigi bellenilýär [4].

Bu görnüşdäki atlaryň sanawyna türkmen dilinde ulanylýan *hüthüt, hüdhüd, jokjoky, çürçüri* ýaly ençeme guş atlaryny goşmak bolar.

2. Ses meňzetme kökleriniň gaýtalanyp, ikinji böleginiň ses üýtgemesine sezewar bolmagy bilen ýasalan guş atlary.

Muňa *guwuň* gadymy türki dilindäki “*gugu*” [قوقو، قُغو], *çumugyň* “*çumguk*” [جمغك], *çymjygyň* “*çubçuk*” [چوبچوق] atlandyrylyşy degişlidir.

Häzirki zaman türk dilinde *kugu* sözi häzir hem hiç hili özgerdilmän ulanylýar, emma käbir beýleki türki dillerde ol dürli ses üýtgemesine sezewar bolupdyr, mysal üçin, azerbaýjan dilinde *gu//gu guşu*, munda ses meňzetmesiniň gaýtalanýan bölegi galdyrylypdyr, gyrgyz dilinde *kuu*, bu ýerde ses meňzetmesiniň ikinji bölegindäki çekimsiz düşürilipdir.

3. Jüp şekilleriň dürli ses meňzetme kökleriniň düzüm bölegi bolup gelmegi bilen emele gelen guş atlary.

Guguk guşy kuk-ku sesini çykarýar. Ol beýleki türki dillerde: azerbaýjan dilinde *gugu (guşu)*, gazak dilinde *kökek*, gyrgyz dilinde *kükük*, uýgur dilinde *kakuk* kimin atlandyrylýar [2].

Käkilik türki dillerde *kekilik* (gyrgyz), *keklik* (türk, gazak), *käklik* (azerbaýjan, özbek, uýgur), *körtlök* (başgyrt), *körtlik*, *kyr tawygy* (tatar) görnüşlerde bolup, ol bu guşuň çykarýan ýakymly sesi bilen bagly daklypdyr. Muny gadymy ýazuw ýadygärliklerinde *käkilik* sözünüň *käkälik* şeklinde duş gelşi hem tassyklaýar. “Kutadgu biligden” alnan şu mysal hem bu adyň ses bilen baglydygyny görkezýär: *Ünün aty käklik güle gatgura – Käkilik gülki gatşykly ses (üýn) çykardy. [1, 124s.]*

Ýer materiginiň ähli ýerlerinde bolşy ýaly, guşlar Türkmenistanyň ägirt uly çäklerinde, dürli künjeklerinde mesgen tutupdyrlar. Şoňa görä-de, guşlaryň atlary, olar bilen baglanyşykly dörän sözler, adalgalar we olaryň gelip çykyşy ylmy esasyda derňelende, guş atlaryny mesgen tutan ýerleri boýunça toparlara bölüp öwrenmek maksadalaýykdyr. Guşlaryň atlarynyň döreýşi olaryň mesgen tutan ýerleriniň aýratynlyklary bilen berk baglanyşyklydyr. Her bir guşuň adynda, onuň bilen baglanyşykly sözlerde onuň mesgen tutan ýerleriniň yzlaryny görmek bolýar. Mysal üçin, daglarda, düzlerde, çölde ýaşayan guşlaryň atlary bilen suwda, suwuň golaýynda mesgen tutan guşlaryň atlary belli bir derejede tapawutlanýar.

EDEBİÝAT

ATANYÝAZOW, S. (2004). Türkmen diliniň sözköki (etimologik) sözlügi, Aşgabat.

BAZAROVA, D.N. (1975). “Kuşlar için bazı eski Türk isimlerinin etimolojisi üzerine”, Sovyet Türkolojisi. S. 4.

BOGDANOV O. (1965). Özbekistonning hayvonot dunyosi. – Taskent.

Kuş İsimlerinin Sözcük ve Anlamsal Özellikleri Üzerine Bir İnceleme

BOME R., KUZNETSOV A. (1983). Tity Otkrytykh I Okolovodnykh Prostranstv SSSR. M.: Prosveshcheniye.

ÇÖŇŇÄÝEW Ý. (1972). Häzirki zaman türkmen diliniň leksikologiyasy. Aşgabat.

Dement'ev G. P. (1952). Türkmenistan Kuşları. Aşgabat,

DREVNETYURKSKIY SLOVAR'. – L., 1969.

EÝEBERDIÝEW A. (2002). Türkmen elguşçularynyň gürrüňleri, Miras”žurnaly, №3.

FATYKHOVA A.L. K. (1983). voprosu o printsipakh nominatsii (po nazvaniyam nasekomykh v russkom i bashkirskom yazykakh). // Voprosy leksikologii i leksikografii bashkirkского yazyka. Ufa.

ISHBERDIN E.F (1973). Başkurt lehçelerindeki kuşların isimleri. Ufa.

Maxmud Koşgari (1960). Devonu lugatit turk. Uc tomluk, I,II tom, Toşkent.

MEREDOW A., AHALLY S. (1988). Türkmen klassyky edebiyatynyň sözlügi. Aşgabat.

SOKOLOV S.V. (1967). Etimologiya nekotorykh nazvaniy ptits v udmurtskom yazyke. – M.

ZHIZN' ZHIVOTNYKH: v 7 t-kh. – M., 1983